

Arap Edebiyatı Bağlamında Edebiyat Kavramına Analitik Bir Bakış

Mehmet YALAR

Doç. Dr.; U.Ü. İlahiyat Fakültesi

Özet

Bu makalede Arap edebiyatı bağlamında edebiyat kavramının hem etimolojisi ile ilgili olarak yapılan farklı yorum ve değerlendirmeler örnekleriyle ele alınıp analiz edilmiş, hem de bu kavramın geçirdiği evrelere uygun olarak yer verilen değişik sözlük anlamları ve klasik izah ve tanımlamaları ile çağdaş tanımları, somut örnekleme ve mukayeseler ışığında incelenmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede söz konusu kavramın, farklı yaklaşımlara konu olan Arapça etimolojisi kadar, sözlük anlamlarının çokluğuna ve içinden geçtiği tarihsel evrelere bağlı olarak yapılan farklı klasik ve çağdaş terimsel tanım ve izahlarıyla da bir hayli karmaşık ve tartışmalı bir alan oluşturduğu görülmüştür. Türk, Fars ve Batı edebiyatlarıyla da kısmen ilişkilendirilerek ele alınan edebiyat kavramının, kendisiyle bağlantılı diğer pek çok kavram ve terime kaynaklık ettiğine de ayrıca işaret etmek gerekir.

Abstract

An Analytical Approach to the Concept “Edeb” in the Context of Arabic Literature

In this article, in relation with Arabic Literature, both with different commentaries and assessments related with its etymology with their examples term of literature is dealt up and

also various dictionary meanings and classical explanations and definitions and contemporary definitions appropriated to stages of this term passed through in light of concrete sampling and comparisons are tried to examine. In this frame, as its Arabic etymology has been a matter of different approaches, abundance of its dictionary meanings and with its different classical and contemporary terminological definitions and explanations related with its historical stages as passed through it has been noticed that it constitutes a very much complex field. Literature term partially associated with Turkish, Persian and Western Literature has been dealt up, it must also be marked that it has been a source for many other terms and expressions related with itself.

Anahtar kelimeler: Arap, edebiyât, etimolojî, kavram, tanımlar

Key words: Arabic, literature, etymology, term, definitions

Edebiyât, gerek kavram olarak gerekse de çok yönlü kapsamı ve evreleri bakımından oldukça karmaşık gözükken sözlü ve yazılı anlatım biçimindeki sanat alanını ifade etmektedir. Bu nedenle detayları bir makalenin hacmiyle sınırlı kalmak üzere, söz konusu alanın **Arap edebiyâtı** bağlamında vuzuha kavuşturulması, bu konuyla ilgilenenler açısından bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmaktadır. İşte söz konusu ihtiyacı bir nebze karşılamak amacıyla bu makalede önce “*edebiyât*” sözcüğünün etimolojisi ve bu çerçevede ortaya çıkan farklı yaklaşımlar, ardından da sözlük anlamları ve çok boyutlu bir evrimleşme sürecinin ürünü olarak ortaya çıktığı anlaşılabilir terimsel tanımları kısmen Türk, Fars ve Batı edebiyatlarıyla da ilişkilendirilerek analitik bir bakış açısıyla incelenip değerlendirilecektir.

I. Etimolojisi

Bir sözcüğün sözlük anlamlarını ve terimsel tanımlarını doğru belirlemede o sözcüğün الاشتقاق *ıştikâk*ını veya günümüz Türkçe’sinde daha yaygın kullanılan tabiriyle *etimolojisini* vuzuha kavuşturmanın belirleyici bir rolü söz konusudur. Aslında aynı zamanda bağımsız bir dilsel disiplinin adı olan, o yüzden de bilimsel tanımlara tabi tutulan ve kısımlara ayrılan *ıştikâk* terimini bu yönleriyle tanımadan etimolojisinden söz edilen kavramın anlaşılması da mümkün gözükmemektedir. O halde sadece konumuz olan *edebiyât* terimi ve kavramsal arka planı etrafında gelişen farklı yaklaşımlar ve tartışmalara zemin oluşturan yönüne ışık tutacak kadar önce

iştikâkı tanımlayıp kısımlarından söz etmek ve değerlendirmeleri bu çerçeveye oturtmak yerinde olacaktır.

İştikâk, bir takım ince nüanslar göz ardı edilirse, genellikle: “Anlamları ve kök harfleri arasında uyum gözetmek koşuluyla, bir lafzın diğerinden elde edilmesi ve kalıp bakımından farklılaşması” şeklinde tanımlanmıştır.¹ Kısımlarına gelince bunların sayısı esas itibarıyla dört olmakla birlikte burada sadece konuyla ilgili somut tezahürleri olan şu iki kısım üzerinde durulacaktır:

A. الاشتقاق الأصغر : En küçük iştikâk

Bu kısım için yapılan tanım, “Bir lafzın diğerinden elde edilmesi” şeklindedir.² Örneğin, *edebiyâtçı* demek olan أديب (edib) lafzının *edebiyâtın* Arapça karşılığı olan أدب (edeb) lafzından elde edilmesi gibi. Kimi araştırmacılar ise, yukarıda iştikâkın geneli için yapılan tanımın bu kısım için de geçerli olduğunu ileri sürmüştür.³

İştikâkın en yaygın ve ittifakla kabul edilen şekli olan bu türünde amaç, aynı kökten hareketle kelimenin kalıbında değişiklik yapılarak ilave anlamlar ifade etmesini sağlamaktır. Bu yönüyle iştikâk, sarf ilminin ana konusu haline gelmekte ve herhangi bir masdarı anlamın; mâzî, muzâri, emir, ismi-i fâil, ismi mef’ûl, sıfat-ı müşebbehe, ism-i zaman, ism-i mekan, ism-i mensûb ve diğer türevlerinin kendilerine özgü anlamlara dönüşmesini sağlayan köklü bir dilsel mekanizmayı ifade etmektedir. O kadar ki bazen harflerin ve harfler sıralamasının aynı olduğu bir kök kelime, yalnızca bir hareketin değişmesiyle farklı iki masdara dönüşebilmekte ve bu dönüşüm hem söz konusu iki masdarın sözlük anlamlarına hem de kendilerinden türeyen bapların kalıplarına yansımaktadır.

Bu mekanizmanın konumuzdaki tezahürü ise şöyle somutlaştırılabilir: Bir kök kelime olan ا-د-ب (e-d-b) maddesi, iştikâk bakımından sulâsî mücerredin hem أدب يادب (*edebe ye’dibu*) şeklindeki ikinci babının hem de يادب - أدب (*edube ye’dubu*) şeklindeki beşinci babının masdarını oluşturan ortak yapı olmakla birlikte, her baba ait masdarın, bir hareke farkıyla değişik kalıplarda geldiği ve kalıba bağlı olarak farklı anlamlar ifade ettiği, bu farklılığın aynı zamanda kalıp ve anlam yönüyle baplara da yansıdığı görülmektedir. Şöyle ki, ikinci babın masdarı olarak أدب (edb) kalıbında gelen kelime, *sofra kurmak, başkalarını yemek sofrasına davet etmek ve insanları bir iş*

¹ ‘Abdunnûr, Cebbûr, *el-Mu’cemu’l-‘edebî*, Beyrut, 1984, s. 23; Ya’kûb, Emil Bedî-‘Asî, Mişal, *el-Mu’cemu’l-mufassal fi’l-luga ve’l-‘edeb*, (I-II), birinci baskı, Beyrut, 1987, I, 142; Altunci, Muhammed, *el-Mu’cemu’l-mufassal fi’l-‘edeb*, (I-II), Beyrut, 1419/1999, c. I, s. 98; DîA, XXIII, s. 439

² Altunci, a.g.e., c. I, s. 99

³ ‘Abdunnûr, a.g.e., 23

için toplamak gibi anlamlara gelmektedir.⁴ Nitekim bu masdarın isimleşmiş olan الأَدْبَة (el-edbe), الأُدْبَة (el-udbe), المَأْدِبَة (el-me'dube), المَأْدِبَة (el-me'debe) ve المَأْدِبَة (el-me'dibe) şeklindeki türevleri de, davet veya düğün gibi münasebetlerle davetliler için hazırlanan toplu yemek anlamında kullanılmaktadır.⁵ Bu sözcüğün aynı anlamda kullanıldığı örneklerden biri, İbnu Mes'ud'dan rivayet edilen şu hadistir:

إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ مَأْدِبَةٌ اللَّهِ فِي الْأَرْضِ فَتَعَلَّمُوا مِنْ مَأْدُ بَيْتِهِ.⁶

“Kuşkusuz Kur'an, Allah'ın yeryüzündeki sofrasıdır. O halde O'nun sofrasından bilgi edinin!” Bu hadiste Kur'an, kendisinden çok şey öğrenilmek suretiyle ma'nevî açlığı ve bilgisizliği gidermesi sebebiyle maddî açlığı gideren yemek sofrasına benzetilmiştir.

Yine bu anlamda olmak üzere مَأْدِبٌ (meâdib) şeklinde çoğul olarak kullanıldığı örneklerden biri de, cahilî şair Sahr el-Gayy el-Huzelî (?/?)'nin bir kartalı anlattığı şu beytidir:

كَأَنَّ قُلُوبَ الطَّيْرِ فِي قَعْرِ عُشِّهَا نَوَى الْقَسْبِ مَلْفَى عِنْدَ بَعْضِ الْمَأْدِبِ⁷

Sanırsın ki kuşların yuvalarının derinliğindeki yürekleri

Kimi toplu yemeklerin yanına atılmış hurma çekirdeğidir

Ayrıca Asma'î (216/831)'den yapılan rivayete göre أَدْبٌ (edb) sözcüğü aynı zamanda, hayrete düşürücü durum anlamında da kullanılmaktadır. Asma'î bu anlamı şu cümleyle örneklemiştir: جاء فلانٌ *Falanca, hayrete düşürücü bir iş gerçekleştirdi.*⁸ cahilî şair Manzûr b. Habbe el-Esedî (?/?)'de, devesini anlattığı şu dizesinde kelimeyi aynı anlamda kullanmıştır: *O kadar ki devenin hızı ve enerjiliği hayrete düşürdü.*⁹ Ancak İbnu Fâris (395/1004)'e göre hayrete düşürücü durum anlamında olabilmesi için zaptının yemeğe davet etmek anlamındaki ادْبٌ (edb) değil, ادْبٌ (idb) şeklinde olması gerekir.¹⁰

⁴ ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsim Mahmud b. Umar, **Esâsu'l-belâga**, I. Baskı, Beyrut, 1412/1992, madde. e-d-b, s. 13; İbnu Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mukrim b. 'Ali el-İfrikî el Misrî, **Lisânu'l-'Arab**, I-XV, Beyrut, madde., e-d-b, c. I, s. 207; Vecdî, Muhammed Ferîd, **Dâiretu ma'ârifî'l-karnî'l-işrîn**, (I-X), Beyrut, 1971, üçüncü baskı, madde. e-d-b, c. I, s. 106; Komisyon, **el-Muncid fî'l-luga ve'l-a'lâm**, 28. baskı, Beyrut, 1986, madde. e-d-b, s. 5

⁵ İbnu Manzûr, a. g. e., c. I, s. 206; el-Muncid, s. 5; Altuncu, a.g.e., c. I, s. 46

⁶ ez-Zebîdî, Muhammed Murtadâ, **Tâcu'l-'arûs**, (I-X), Beyrut, 1306/1888, c. I, s. 144

⁷ İbnu Manzûr, a. g. e., c. I, s. 206

⁸ ez-Zebîdî, a. g. e., c. I, s. 144

⁹ el-Fârâbî, Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm, **Divânu'l-edeb**, Beyrut, 2003, s. 21

¹⁰ İbnu Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed, **Mucmelu'l-lugah**, tah. Zuheyr 'Abdulmuhsin Sultân, (I-IV), Beyrut, 1404/2984, c. I, s. 90

Bu yapıyla kelimenin konumuzla ilgili terimsel bir anlam ifade edip etmediği konusunda görüş ayrılığına düşülmüştür. Çoğunluğa göre bu anlamları nedeniyle kelimenin “*edebiyât*” kavramıyla ilgisi yokken kimileri ise, *edebiyâtın*, kişiyi güzelliklere davet etmesi ve iyi vasıflar etrafında toplanmasından hareketle, *başkalarını yemek sofrasına davet etmek ve bir iş için toplamak* anlamındaki bu kelimeyle aralarında anlamsal ilişki kurarak ondan türemiş olması gerektiğini savunmuşlardır. Bu görüşü savunanların ileri sürdükleri gerekçelerden biri de, topluca ikram edilen yemeğin etrafında bir araya gelen insanların bir takım düşünceler dile getirmek, konuşmalar yapmak ve görüş alış verişinde bulunmak gibi hususlarda yarışmalarıdır. Zira insanlar, bu tür diyaloglarında en kaliteli sözcükler, en büyüleyici cümleler ve sevgililerle ilgili en romantik hayallerini dile getirmiş olurlar ki bu, kelimenin tam anlamıyla en güzel bir *edebiyâtın* gerçekleştiği platform demektir.¹¹

Bu arada *hayrete düşürücü durum* şeklindeki anlamının *edebiyâtla* ilişkisi de, *edebiyâtın*, insanı etkilemesi ve kendine hayran bırakmak suretiyle *hayrete düşürmesi* şeklinde izah edilebilir.

Arap *edebiyâtı* araştırmacılarından kimisi de, herhangi bir gerekçe göstermeksizin اَدَبٌ (edeb) kelimesinin aslının da اَدْبٌ (edb) olduğunun anlaşıldığını ileri sürerken,¹² İbnu Fâris aynı görüşü, kesin bir ifadeyle dile getirerek tıpkı yemeğin güzel bulunarak etrafında toplanması gibi, sanki *edebiyât* ve onun güzelliği üzerine de görüş birliği yapılmış olduğunu savunmuştur.¹³ Bizce bu kanaate şu iki sebepten dolayı varılmış olmalıdır:

a) “*edb*” kelimesinin *aynu’l-fi’li* olan orta harfinin harekesiz, “*edeb*” kelimesinin *aynu’l-fi’li* olan orta harfinin ise harekeli olması, dolayısıyla sonradan harekeli hale gelmesi ihtimalinin bulunması.

b) “*edb*” kelimesinin “*âdib*” gibi bazı türevlerinin *câhiliye şairlerinden Tarefe b. el-‘Abd (543-569)’in* şu şiirinde yer almış olması:

نَحْنُ فِي الْمَشْتَاةِ نَدْعُو الْجَفَلَى لَا تَرَى الْأَدِيبَ فِينَا يَنْتَقِرُ¹⁴

Kışlakta çağırırız sofraya herkesi

Göremezsün bizde sofraya çağırmanın ayırım yaptığını

¹¹ Dihkhoda, Ali Ekber, *Lugatname-i Dihkhoda*, (I-L), Tahran, 1328, c. V, s. 1546; Ebu’l-Haşeb, İbrahim Ali, *Târîhu’l-edebi’l-‘arabî, fi’l-‘asri’l-hadir*, Kahire, 1992, s. 23

¹² Serhân, Muhammed Ebu’n-necâ-Cumu’a, Muhammed el-Cuneydi, *el-Edebu’l-‘Arabî ve târîhu fi’l-‘asri’l-câhilî*, Riyad, 1376/1957, s. 6

¹³ İbnu Fâris, a. g. e., c. I, s. 90

¹⁴ el-Cevherî, İsmail b. Hammâd, *Tâcu’l-luga ve sihâhu’l-‘arabiyye*, tah. ‘Abdulgafûr ‘Attâr, (I-V), Beyrut, 1399/1979, c. I, s. 86

Ancak, oldukça tutarlı gözükten bu argümanlara rağmen gerek klasik ve gerekse günümüzde konuyla ilgili olarak kaleme alınan kaynaklarda “*edb*” kelimesinin *edebiyât* anlamında kullanılmaması, bu görüşü marjinal kılmıştır.

Oysa **أَدَبٌ** **يَأْتِي** (edube ye'dubu) şeklindeki sülâsi mücerredin beşinci babının masdarı olan **أَدَبٌ** (edeb) sözcüğü, konumuz olan “*edebiyât*”ın hem etimolojik kök maddesi hem de Arapça karşılığı olarak genel kabule mahzar olmuştur. O kadar ki bu genel kabul, Arap edebiyatıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda Türk ve Fars edebiyatlarına da yansımış bulunmaktadır. Şöyle ki, Türkçe’de ilk kez şair Şinâsî (1826-1871) tarafından kullanıldığı ileri sürülen¹⁵ “*edebiyât*” sözcüğü, söz konusu **أَدَبٌ** (edeb) sözcüğünün ismi mensubu olup sözlük bakımından *edeple ilgili*, *edebe uygun* ve *edebe ait gibi* anlamlara gelen **أَدَبِي** (edebî) lafzının çoğulu olan ve aynı zamanda kimi Arap yazarlarca da kullanılan **أَدَبِيَّات** (edebiyât)’in¹⁶ Türkçeleşmiş şeklidir.

Hem Türkçe’de hem de Farsça’da “*edebiyât*” sözcüğüyle ifade edilen alan için, terimin esas kaynağı olan Arap dilinde, yukarıda ifade edildiği üzere, çoğunlukla **الأَدَب** (el-edeb) sözcüğü kullanılırken, bazen bu sözcüğün **الأَدَاب** (el-âdâb) şeklindeki çoğulunun da kullanıldığı görülebilmektedir. Bu farklı kullanıma Arap edebiyatı tarihçilerinin eserlerine verdikleri adlarda da rastlamak mümkündür.¹⁷ Ayrıca daha sonra işaret edilecek olan “*edebiyâtçı*”ya karşılık olarak da aynı kökün *sıfat-ı müşebbehe* şeklindeki türevi olan **الأَدِيب** (el-edîb) sözcüğü kullanılır.

İşte **أَدَبٌ** (edeb) sözcüğünün kaynaklık ettiği bu iştikâk yelpazesinin genişliği nedeniyle olsa gerektir ki, konuyla ilgili hemen her kaynakta terimsel tanımlarının yanı sıra sözlük bakımından ifade ettiği çok sayıdaki anlamına ve türevlerine de yer verilmiş bulunmaktadır.

B. الاشتقاق الكبير : Büyük iştikâk

Genellikle bu isimle anılan, ancak İbnu Cinnî (392/1002)’nin, kendisinden önce kimsenin adlandırmadığını ileri sürdüğü, sadece hocası olan Ebû ‘Ali el-Fârisî (377/987)’nin zaman zaman dolaylı olarak baş vurduğunu söylediği ve **الاشتقاق الأكبر** *En büyük iştikâk* adı

¹⁵ *Türk Ansiklopedisi*, I-XXXIII, Ankara, 1966, c. XIV, s. 315

¹⁶ el-Hâşimî, es-Seyyid Ahmed, *Cevâhiru’l-edeb fî edebiyât ve inşâi’l-‘Arab*; Es’ad, Yûsuf Mihâil, *Edebiyyât eş-Şahsiyyetu’l-mubdi’a*, Kahire, tarihsiz.

¹⁷ Bkz. Zeydân, Corci, *Târîhu âdâbi’l-luga’l-arabiyye*, I-IV, Dâru’l-hilâl, Kahire, tarihsiz; Vehbe, Mecdî-el-Muhendis Kâmil, *Mu’cemu’l-mustalahâti’l-‘arabiyye fî’l-luga ve’l-edeb*, Mektebetu Lubnân, Beyrut, 1984

altında müstakil bir bölüm halinde teorik çerçevesini çizdiği bu kısmı şöyle izah ettiği görülmektedir:

*“Bu, bir kelimenin, üç temel harfinden her birinin alınıp sırayla yerleri değiştirilmek suretiyle olası altı adet matematiksel türevinin üstüne aynı anlamı inşa etmektir. Şayet türevlerden bazıları, söz konusu anlamdan uzaklaşırsa, ince ayarlı yorumlarla bu anlama döndürülebilir. Nitekim etimologlar, aynı şeyi bir kelimenin yapısı için de yapabilmektedirler.”*¹⁸

Çağdaş araştırmacıların, bu izahtan yola çıkarak iştikâkın bu kısmını şöyle tanımladıkları görülmektedir: *“Harflerinde aynı tertip gözetilmeksizin, biri asıl, diğeri ise türev olmak üzere, iki kelime arasında, lafız ve anlam ilişkisi bulunmasıdır.”*¹⁹ Örneğin ب - د - أ (e-d-b) ve د - أ - ب (d-e-b) maddeleri arasındaki iştikâk ilişkisi gibi.

Etrafında gelişen tartışmalar nedeniyle, bu iştikâk veya iştikâksızlık ilişkisinin, konumuz açısından özel bir önemi söz konusudur. Zira kimi çağdaş araştırmacılar, özellikle de Kur'an'ın i'râbıyla ilgili olumsuz görüşleriyle tanınan ve bu görüşleri, Alman müsteşriklerin rakipsiz üstadı olarak kabul edilen Theodor Nöldeke (1836-1930) tarafından şiddetle reddedilip çürütülen²⁰ Mısır'daki Dâru'l-Kutubi'l-Hidiviyye'nin eski direktörü Alman müsteşrik Karl Vollers (1857-1909) ve ondan etkilendiği kendi ifadelerinden anlaşılın Arap edebiyâtı tarihinin yazarlarından ünlü İtalyan müsteşrik Carlo Alfonso Nallino (1872-1938), aynı zamanda Kur'an'da da dört kez yer alan²¹ د أ ب (de'b) lafzının câhiliye şiirinde çokça yer aldığını, adet ve süreklilik şeklindeki anlamlarının da أدب (edeb) sözcüğünün anlamlarına uzak olmadığını ileri sürmüşlerdir. Bu varsayımdan hareketle, lügat kitaplarında yer almamasına rağmen, Arapların د أ ب (de'b) lafzını, tıpkı بئر (bi'r/kuyu)'ün uyumsuz çoğulu olan آب (âbâr)'da olduğu gibi, آداب (âdâb) veznindeki آداب (âdâb) şeklinde çoğul yapmış olmalarının, geçmişlerinden tevarüs ettikleri güzel adetler anlamında uzun süre kullandıkları آداب (âdâb) lafzından da, د أ ب (e-d-b) maddesini türetmelerinin mümkün olduğu savunulmuştur. Böylece, aralarında gerçek bir ilgi bulunmamasına rağmen, hem د أ ب (edeb) hem de أ د ب (edb) lafzı, آداب (âdâb)'ın türevleri haline gelmişlerdir.²²

¹⁸ İbnu Cinnî, Ebu'l-Feth 'Usman, *el-Hasâis*, (I-III), tah. 'Abdulhamid Hindâvi, Beyrut, 1421/2001, c. I, s. 490; el- Mubârek, Muhammed, *Fıkhu'l-luga ve hasâisu'l-'arabiyye*, tarihsiz, yer yok, 109, 110; DİA, c. XXIII, s. 440

¹⁹ Ya'kûb, -'Asî, a.g.e., c. I, s. 144; DİA, c. XXIII, s. 440

²⁰ Sâlih, Subhî, *Dirâsât fî fıkhi'l-luga*, on ikinci baskı, Beyrut, 1989, s. 122

²¹ Âl-i İmrân, 3/11; Enfâl, 8/52, 54; Gâfir, 40/31

²² Nallino, Carlo Alfonso, *Târîhu'l-âdâbi'l-'arabiyye*, Mısır, 1954, s. 18; 'Abdunnûr, a.g.e., 315

Görüldüğü üzere, son derece spekülâtif ve dolambaçlı olan bu varsayım kurgulanırken, kelimeler arasındaki doğrudan bir ilişikâk ilişkisinin varlığından söz edilmemiş, sadece د ا ب (de'b) lafzının câhiliye şiirinde kullanılmasından ve ا د ب (edeb/edb) maddesiyle olan anlam yakınlığından hareket edilmiştir. بَر (bi'r/kuyu)'in kural dışı çoğulu olan اَبَار (âbâr) gibi örneklere yapılan kıyaslama ise tutarsızlık içermektedir. Zira bu sözcüğün اَبَار (âbâr) dışında tamamı uyumlu olmak üzere, اَبُور (eb'ur), اَبَار (eb'âr) ve بَار (biâr) şeklinde üç türlü çoğulu daha ilgili kaynaklarda yer almaktadır.²³ Bu tez, bizatihi Nallino'yu da tatmin etmemiş olmalı ki, o da bunun, Vollers'in iddiasına dayalı bir tahmin olduğunu kabul etmiştir.

Aynı sonuca ulaşmak üzere kimi çağdaş araştırmacılar da, Kur'an'da yer almadığı gerekçesiyle ا د ب (edeb) kelimesinin, Araplar arasındaki diyaloglarda kullanılmadığını, bu nedenle aralarındaki anlam benzerliği de dikkate alınarak, alışlagelen adet, geleneksel ahlak, ilke ve özellik anlamlarına gelen د ا ب (d-e-b) maddesinden türediğini ileri sürmüşlerdir. Bu iddiaya göre, ا د ب (edeb) sözcüğü, büyük ilişikâk yoluyla, yani د ا ب (d-e-b) maddesindeki hemzenin yer değiştirmesi suretiyle ortaya çıkmıştır.²⁴

Bu görüş sahiplerinin argümanları da, dayandıkları bilgi ve mantık bakımından isabetli ve tutarlı gözükmemektedir. Zira Kur'an'da yer almasa da hem ا د ب (edeb) lafzının hem de onu çoğulu olan اَدَاب (âdâb) kelimesi ve fiil ya da masdar şeklindeki diğer bazı türevlerinin bir kısım hadislerde ve câhiliye dönemi metinlerinde yer aldığı görülmektedir. Bu konuda ilk ikisi hadis olmak üzere şu örneklere yer verilebilir:

مَا نَحَلَّ وَالِدٌ وَلَدَهُ أَفْضَلَ مِنْ أَدَبٍ حَسَنٍ.²⁵

"Hiçbir baba, çocuğuna güzel edepten daha iyi bir şey vermiş değildir."

أَدَّبَنِي رَبِّي فَأَحْسَنَ تَأْدِيبِي.²⁶

"Rabbim, bana edep öğretti ve güzel öğretti."

Hint bint 'Utbe (14/653)'nin birinci kocası Fâkih b. Mugîre'den boşandıktan sonra kendisini babasından isteyen Ebû Sufyân

²³ el-Muncid, s. 24; Mustafa, İbrahim-ez-Zeyyât, Ahmed Hasen-Abdulkadir, Hâmid-en-Neccâr, Muhammed Ali, *el-Mu'cemu'l-vesît*, (I-II), Tahran, tarihsiz, madde. B-e-r, c. I, s. 36

²⁴ Ebu'l-Haşeb, a.g.e., s. 22

²⁵ Yakût, *Mu'cemu'l-udebâ*, (I-XX), üçüncü baskı, Beyrut, 1400/1980, c. I, s. 83

²⁶ es-Suyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân, *ed-Dureru'l-muntessire fi'l-ahâdisi'l-muştehire*, Kahire, 1335/1934, s. 13, 14; en-Nedvî, Muhammed Vâdih Reşid, *Târîhu'l-edebi'l-arabi el-asru'l-câhili*, Beyrut, 1423/2002, s. 64

(31/652)'la evlenmesine ilişkin olarak söylediği ve أَدَب (edeb) sözcüğünün yer aldığı:

وَسَأَخُذُهُ بِأَدَبِ الْبَعْلِ “Ben, onu koca vasfına sahip biri olarak alacağım” şeklindeki sözü, ünlü câhiliye şairlerinden olan Alkame b. ‘Ulâse (20/640)'nin Kisrâ'ya hitaben yaptığı ve yine أَدَب (edeb) lafzının yer aldığı:

كُلُّهُمْ إِلَى الْفَضْلِ مَتَسُوبٌ وَبِالشَّرَفِ وَالسُّؤْدِدِ مَوْصُوفٌ وَبِالرَّأْيِ الْفَاضِلِ وَالْأَدَبِ مَعْرُوفٌ.

“Onların hepsi, erdem, şeref, büyüklük vasıflarına sahip ve üstün görüş ve edeple tanınmış kimselerdir” şeklindeki konuşması ve Hire hükümdarı Nu'mân b. Munzir (ö.602)'in bir Arap heyetiyle birlikte Kisrâ'ya gönderdiği mektupta أَدَب (edeb)'in çoğulu olan آداب (âdâb) kelimesine yer verdiği şu ifadeler:

وَقَدْ أَوْفَدْتُ إِلَيْكَ أَيُّهَا الْمَلِكُ رَهْطًا مِنَ الْعَرَبِ لَهُمْ فَضْلٌ فِي أَحْسَابِهِمْ وَأَنْسَابِهِمْ وَعُقُولُهُمْ وَأَدَابِهِمْ.²⁷

“Ey Kral, ben sana Araplardan öyle bir topluluk gönderdim ki, şeref, soy, akıl ve edeplerinde üstünlükleri vardır.”

أَدَب (edeb)'in bir diğer türevidir olan ادیب (edîb) lafzı da, bilinebildiği kadarıyla câhiliye metinlerinde görülmemekle birlikte İslamî dönem şiirinin ilk örneklerinde yer almış ve günümüze dek أَدَب (edeb) sözcüğüyle birlikte kullanılmaya devam etmiştir. Söz konusu ilk şiir örneklerinden biri, Ebû Temmâm (231/846)'ın Hamâse'de zikrettiği Sâlim b. Vâbisa el-Esedî (125/743)'ye, bir diğeri de İbnu Manzûr (711/1311)'un أَدَب (edeb) maddesinde yer verdiği Muzâhim el-'Ukaylî (120/738)'ye ait şiiirdir. Birincisi didaktik, ikincisi ise develerin vasfına dair olan adı geçen şiirler sırayla şöyledir:

إِذَا شِئْتَ أَنْ تُدْعَى كَرِيمًا مَكْرَمًا أَدِيبًا ظَرِيفًا عَاقِلًا مَاجِدًا حُرًّا
إِذَا مَا أَتَتْ مِنْ صَاحِبٍ لَكَ زَلَّةٌ فَكُنْ أَنْتَ مَحْتَالًا لِرَلَّتِهِ عَذْرًا²⁸

Nitelenmek istediğin zaman değerli, saygın,

Edepli, zarif, akıllı, onurlu ve özgür biri olarak

Bir arkadaşından sana bir hata yöneldiğinde

Hatasına mazeret bulmaya çalış, sen!

وَهُنَّ يُصَرِّفْنَ النَّوَى بَيْنَ عَالِجٍ وَنَجْرَانَ تَصْرِيفَ الْأَدِيبِ الْمَذَلِّ²⁹

Değiştirirler o develer Âlic ile Necran arasındaki uzaklığı

Eğitilmiş ve uysallaştırılmış deveye yakışır bir değiştirmeyeyle

²⁷ Serhân -Cumû'a, a.g.e., s. 6, 7

²⁸ Serhân, Cumû'a, a.g.e., s. 7

²⁹ İbnu Manzûr, a.g.e., madde., e-d-b, c. I, s. 206

Ayrıca, آداب (ādāb)'ın, د أ ب (de'ḅ) kelimesinin çoğulu olduğunu ileri sürmekle her iki ünlü müsteşrik ve onların etkisinde kalanlar, sarf ilmi açısından önemli bir teknik hataya düşmüşlerdir. Zira آداب (ādāb) kelimesi أفعال (ef'āl) vezninde bir cem'-i teksir olup bu vezne uygunluğu gereği aslı, başta iki hemzeli olup أأداب (e'dāb) iken yine sarf ilminin kalb ve ibdal kuralı gereğince, birincisi fethalı, ikincisi ise sakın olan iki hemzenin yan yana gelmesi sonucu zorunlu olarak ikincisi elife dönüşmüş ve kelime, medli elifle başlayan آداب (ādāb) şeklini almıştır. Bu kelimenin ortasındaki elifin ise, sanıldığı gibi د أ ب (d-e-b) maddesinin hemzeli elifiyle ilgisi bulunmayıp أفعال (ef'āl) vezninin ع (ayn) ile ل (lām)'ı arasındaki ا (elif)'e tekabül etmektedir. Şayet ileri sürüldüğü gibi, آداب (ādāb) lafzı, د أ ب (de'ḅ)'in çoğulu olsaydı, bu takdirde yine أفعال (ef'āl) vezninde olacağı için ilk harfi medsiz hemzeli elif, üçüncü sırada ise medli elif bulunan أءآب (ed'āb) şeklinde olması gerekirdi. Nallino'nun iddia ettiği gibi, أءآب (ed'āb)'ın sonradan şekil değiştirerek آداب (ādāb)'a dönüşmesi ise, hem sarf kuralları açısından hem de konuyla ilgili hiçbir kaynakta yer almaması nedeniyle dayanaktan yoksun gözükmemektedir. Aksine el-Feyūmî (770/1368), Ebū Zeyd el-Ensārî (215/830) ve el-Ezherî (370 /981)'den naklen أءب (edeb) lafzının anlamlarına yer verdikten sonra kelimenin zaptını ve çoğulunu kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde şu ifadeyle tespit etmektedir:

فالأدب اسمٌ لذلك والجمعُ آدابٌ مثل سببٍ و أسبابٍ³⁰

“Bu itibarla “*edeb*” bunların adı olup çoğulu “*ādāb*”dır. Tıpkı “*sebeb*” ve “*esbāb*” gibi.”

Kaldı ki, د أ ب (de'ḅ) kelimesi, sadece *adet* ve *durum* anlamında kullanılmamakta, aynı zamanda *işinde çaba harcamak* ve *yorulmak* anlamında da kullanılmakta olup, Kur'an'da da bir kez yer aldığı üzere³¹ د أ ب (deeb) şeklinde de gelmektedir. Nitekim İbnu Fâris'in el-Ferrâ (207/822)'ya dayandırdığı görüşe göre, bu kelimenin asıl anlamı *çaba harcamak* ve *yorulmak* olup daha sonra Araplar onu *adet* ve *durum* şeklinde değiştirmişlerdir.³²

II. Sözlük anlamları ve terimsel izah ve tanımlamaları

İster başından itibaren bu kalıpla var olmuş olsun, ister أءب (edeb) lafzından dönüşmüş, isterse de ileri sürüldüğü gibi, *büyük iştikāk* yoluyla د أ ب (de'ḅ)'den türemiş olarak ortaya çıkmış olsun,

³⁰ el-Feyūmî, Ahmed b. Muhammed b. 'Ali el-Mukrî, *el-Misbāhu'l-munîr*, (I-II), Kahire, 1325, c. I, s. 6

³¹ Yūsuf, 12/47

³² İbnu Fâris, a.g.e., c. I, s. 342, 343

günümüzde Arapça'da *edebiyât*'ın karşılığı olarak kullanılan اَدَب (edeb) sözcüğünün, hem sözlük bakımından çok sayıda anlamı hem de sözlük anlamlarıyla kurulan bağlantıları ve geçirdiği tarihsel evrelere bağlı olarak kazandığı farklı içerikler dikkate alınarak yapılmış olan pek çok terimsel tanımları bulunduğu görülmektedir. Bu çerçevede önce sözlük anlamları ve bu anlamlarda kullanıldığı örneklerle yer verildikten sonra terimsel izah ve tanımlamaları, kapsamaları ve kavramsal bağlantıları üzerinde durulacaktır.

A. Sözlük Anlamları

“**Edeb**” sözcüğünün sözlük bakımından ifade ettiği anlamların çokluğu dikkat çekmektedir. Geçen zamana bağlı olarak sürekli gelişip çeşitlendiği anlaşılan bu anlamların başlıcaları şöyle sıralanabilir:³³

1. Zarafet, incelik
2. Ahlaklı ve edepli olmak
3. Uygun kural ve ilke
4. İnce duygulu olmak
5. Erdemler ve iyiliklerle bezenmek
6. Her şeyin hakkını korumak
7. Eğitim-öğretim³⁴

Görüldüğü üzere kaynaklarda çok çeşitli ifadelerle dile getirilen sözlük anlamlarında görülen ortak özellikler; nefis terbiyesi, ahlaki güzellikler, şahsiyetin erdemlilik mertebeleri, başkalarıyla güzel geçinmek, yüksek bir eğitim seviyesine sahip olmak, söz ve davranış çirkinliklerinden özenle uzak durmak olarak özetlenebilir.³⁵ Galiba bu anlamları en güzel şekilde Seyyid Şerif (816/1413) şu sözleriyle özetlemiş olmaktadır:

الأدبُ عبارة عن معرفة ما يُحْتَرَزُ به عن جميع أنواع الخطأ³⁶

“*Edeb, kendisiyle her türlü hatadan sakınılabilen şeyi bilmekten ibarettir.*”

³³ İbnu Manzûr, a.g.e., madde. e-d-b, c. I, s. 206; Vehbe-el-Muhendis, a.g.e., s. 16; *el-Muncid fi'l-luga ve'l-a'lâm*, s. 5; Mustafa, -ez-Zeyyât, -Abdulkadir, en-Neccâr, a.g.e., madde. e-d-b, c. I, s. 9

³⁴ Dihkhoda, a. g.e., c. V, s. 1545, 1546; Serhân, -Cumû'a, a.g.e., s. 5

³⁵ el-Feyûmî, a.g.e., c. I, s. 6, 7; 'Abdunnûr, a.g.e., s. 315; Altunci, a.g.e., c. I, s. 46; Ya'kûb, -'Asî, a.g.e., c. I, s. 58

³⁶ el-Curcânî, 'Alî b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, Leipzig, 1845, s. 14

Hem evrimleşme süreci hem de aralarındaki anlamsal ilişki bakımından, *edebiyât* kavramının terminolojik tanımlarının da daha iyi anlaşılması için, *edeb* sözcüğü ve bazı türevlerinin sözlük anlamlarında kullanıldıkları bir takım örneklere yer vermek yararlı olacaktır. Bu örnekler, yukarıda yer verilen iki hadise ilave olarak diğer bazıları şu şiir ve hikmetli sözlerden ibarettir:

مَنْ كَانَ مُفْتَخِرًا بِالْمَالِ وَالنَّسَبِ فَإِنَّمَا فَخْرُهُ نَابًا بِالْعِلْمِ وَالْأَدَبِ
لَا خَيْرَ فِي رَجُلٍ حُرٍّ بِلَا أَدَبٍ لَا، لَوْ أَنَّ كَانَ مُنْسُوبًا إِلَى الْعَرَبِ

“Her kim mal ve soyla övünüyorsa

Bizim övünmemiz yalnızca ilim ve edepledir

Hiçbir hayır yoktur edebi olmayan özgür adamda

Hayır, hayır! Araplara nispet edilse bile”

مَنْ أَرَادَ السِّيَادَةَ فَعَلَيْهِ بِأَرْبَعٍ: الْعِلْمِ وَالْأَدَبِ وَالْعِفَّةِ وَالْأَمَانَةِ.

“Büyük insan olmak isteyen, şu dört özelliğe sarılsın: ilim, edep, iffet ve güvenilirlik.”

مَنْ كَثُرَ أَدَبُهُ كَثُرَ شَرَفُهُ وَإِنْ كَانَ وَضِيْعًا.³⁷

“Soylu olmasa dahi, edebi çok olanın şerefi de çok olur.”

Ayrıca mecazen deniz suyunun çoğalıp kabarması anlamında da kullanılmaktadır. Örneğin: جَاشَ أُنْبُ الْبَحْرِ *“Deniz suyu kabardı”* şeklindeki Arapça deyimde olduğu gibi.³⁸

B. Terimsel İzah ve Tanımlamaları

Yukarıda ifade edildiği üzere, Türkçe’imizde ve Farsça’da *“edebiyât”*, Arapça’da ise *“el-edeb”* sözcüğüyle ifade edilen terimin, ilk bakıştaki yanıltıcı kolay görüntüsüne rağmen, gerek Doğu’da ve gerekse Batı’da çok sayıda tanımının yapıldığı görülmektedir.³⁹ Bunun nedenini ise, edebiyâtın güzel sanatların en önemlilerinden biri olması hasebiyle hayatın, hatta varlığın bütünüyle ilgilenmesi, tarihin akışı içerisinde geçirdiği evreler, etkilendiği çevresel faktörler ve kapsadığı konuların çokluğu ve çeşitliliğinde aramak gerekmektedir. Zira *edebiyât*, insanlık tarihinin en eski ilgi ve uğraş alanlarından biri olup Batı’da M.Ö. 9. yüzyıla kadar inen Yunan edebiyâtının ana kaynağı Homeros (M.Ö. 9.

³⁷ Yakût, a.g.e., c. I, s. 72, 74

³⁸ ez-Zemahşeri, a.g.e., aynı yer

³⁹ Vehbe-el-Muhendis, a.g.e., s. 16, 17

yüzyıl)'un İlyada ve Odysseia adlı manzum destanlarıyla;⁴⁰ Türk tarihinde Alp Er Tonga ve Oğuz Kağan destanları gibi sagu ve menkıbevi destanlarla; Fars edebiyatında Sasanî hükümdarlarına, onların bağ, saray ve hazinelerine dair methiyeler, eski pehlivanlar ve hükümdarları konu alan menkıbelerle;⁴¹ Arap edebiyatında ise, Arap yarım adasının orta bölgelerinde ortaya çıkıp gelişen câhiliye dönemi şiiriyle⁴² insanlığın düşünce ve duygu dünyasındaki öncelikli yerini almış ve süreç içerisinde çok çeşitli çevresel faktörlerin etkisi altında evrimleşerek günümüze kadar gelmiştir.

Sözü edilen evrimleşmeyi yaşayan *edebiyât*, aynı zamanda her dönemde, ait olduğu iklimin en güçlü siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel ve psikolojik yansıtıcısı durumunda olmuştur. Nitekim eleştirmenler, öteden beri *edebiyâta*, doğduğu özel çevreye bağlı o özel toprağın bir ürünü gözüyle bakma eğilimindedirler. Buna göre *edebiyât* eserleri, ancak çevre ve zaman ile açıklanabilirler.⁴³

Bu nedenledir ki, *edebiyâtın* bütün bu özelliklerini içeren yeterli bir terimsel tanımının yapılması, aşılması adeta imkansız bir sorun olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁴ Özellikle **Arap edebiyâtı** söz konusu olunca, Bû Mulhim'in de dediği gibi, bu kavramı tanımlamaya çalışanların yaşadıkları şaşkınlık ve görüşleri arasındaki çelişkiler⁴⁵ gözden kaçmamaktadır. Bu şaşkınlığın en güçlü delillerinden biri de, yukarıda ayrıntılı olarak üzerinde durulduğu üzere, kelimenin etimolojisi ve sözlük anlamlarını belirlemede düşülen görüş ayrılıkları olsa gerektir. Bu durumun farkına varan İbnu Haldun (808/1406), edebiyâtın, kaliteli nesir ve nazım becerisi, Arapların şiirlerini ve tarihi olaylarını ezberlemek ve her bilim dalından bir nebze edinmekten ibaret olan amacına vurgu yaparak, onun belli bir konu veya tanımla sınırlanamayacağını savunmuştur.⁴⁶

Ancak bu zorluğa rağmen pek çok edebiyât tarihçisi ve eleştirmeni, onu çeşitli şekillerde tanımlamaya çalışmışlardır. Bilindiği üzere terimsel kavramlar, genellikle içerikleri, amaçları ve

⁴⁰ İsmail Çeşitli, **Batı Edebiyatında Edebi Akımlar**, dördüncü baskı, Ankara, 2001, s. 31

⁴¹ M. Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatı Tarihi**, üçüncü basım, 1981, İstanbul, s. 47-54, 111; Ercilasun, Ahmet B., **Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk Dili Tarihi**, birinci baskı, Ankara, 2004, s. 46-50, 55 vd.

⁴² el-Cumahî, Muhammed b. Sellâm, **Tabakâtu's-suara**, Beyrut, tarihsiz, 10, 11; Abdunnûr, a.g.e., s. 149

⁴³ Türk Ansiklopedisi, c. XIV, s. 320

⁴⁴ el-Hayyât, Celal-et-Tu'ma, Salih cevad-Şerîf, Ezher, **Târîhu'l-edebi'l-arabiyyi'l-hadis**, Bağdat, 1396/1976, s. 3

⁴⁵ Bû Mulhim, Ali, **Fi'l-edebi ve funûnihi**, Beyrut, 1970, s. 2

⁴⁶ İbnu Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, **Mukaddime**, Kahire, tarihsiz, s. 521, 522

fonksiyonları, bazen ayrı ayrı bazen de birlikte dikkate alınarak tanımlanırlar. İçerikler, amaçlar ve fonksiyonlar ise, yaşanan tarihsel süreçten bağımsız düşünülmesi mümkün olmayan hususlardır. Bu nedenledir ki, herhangi bir kavramın, özellikle de *edebiyât* gibi esnek ve değişken bir kavramın, süreç içerisinde kazandığı içerik, yöneldiği amaç ve yerine getirdiği fonksiyona uygun olarak farklı dönemlere göre farklı tanımlara tabi tutulması kaçınılmaz hale gelmektedir. Nitekim İbnu Haldun da, **Arap Edebiyatı**nın belli bir konu ve tanımla sınırlandırılmayacak kadar geniş kapsamlı bir kavram olduğunu ifade etmeye çalışırken aslında farkında olmadan onu içeriği ve amacı çerçevesinde tanımlamak durumunda kalmıştır.

1. Dönemlere Göre Yapılan tanımlamalar

Aslında her biri, birer tanımdan ziyade yapıldıkları dönemin edebiyât anlayışının birer izahından ibaret olan, bazı yönleriyle iç içelik, bazı yönleriyle de farklılık taşıyan ve bu nedenle hemen hepsi de eleştiriye müsait olan tanımlamaların başlıcaları, evrelerine göre şöyle sıralanabilir:

a) Câhiliye döneminde *edebiyât*, genellikle davet ve ahlaki meziyetlerden ibaret iken, İslam'ın ilk yıllarında belki de kavramlaşmasının bir başlangıcı olmak üzere, içerik bakımından biraz daha genişleyerek güzel söz söyleme sanatını da ifade etmeye başlamıştır. Buna örnek olarak Hz.Ömer'in, oğluna hitaben söylediği şu sözüne yer verilebilir:

يا بُنَيَّ ، انسبْ نفسكَ تصِلْ رَجْمَكَ واحْفَظْ محاسِنَ الشَّعْرِ يَحْسُنْ أدَبَكَ⁴⁷

“Oğlum, nesebine bağlılık göster, akrabalık bağınu gözetmiş olursun. Şiirin güzel örneklerini ezberle, edebiyâtın güzelleşmiş olur.”

İbnu ‘Abbas’tan da edebiyâtın o dönemdeki içeriğine vurgu yapan şu ifade rivayet edilmiştir:

إذا قرأتمُ شيئاً من كتابِ الله لم تغرّفوه فاطلبوه في أشعار العرب لأنَّ الشَّعْرَ ديوانُ العربيّ.⁴⁸

“Allah’ın kitabından bilmediğiniz bir şey okuduğunuz zaman, onu Arap şiirlerinde arayın, çünkü şiir Arapların birikim kaynağıdır.”

İçinde *edeb* lafzına açıkça yer verilmemekle birlikte, özellikle o dönemde edebiyâtın neredeyse tamamına denk düştüğü için **Dîvânu’l-‘Arab** olarak nitelenen şiirin, Arap dilinin gelmiş geçmiş en üstün edebî metni olan Kur’an’ın doğru anlaşılmasındaki rolüne vurgu yapılan bu örnekten yola çıkılacak olursa, İslam’ın başlangıç döneminde *edebiyâttan* amaçlananın, Kur’an’ın yorumu, lafızlarının

⁴⁷ Serhân-Cumu’a, a.g.e., s. 8

⁴⁸ el-Kayrevânî, el-Hasen b. Reşîk, *el-‘Umde fî Sına’ati’ş-şi’ri ve nakdihi*, (I-II), Beyrut, 1401/1981, c. I, s. 30

doğru saptanması ve üslubunun anlaşılmasında yararlanılması için, Arapların söz, şiir, tarihi olay ve atasözlerinin toplanması olduğu söylenebilir. Ancak bu konuda tam bir görüş birliğinin varlığından söz etmek mümkün gözükmemektedir. Zira bu görüşün yanı sıra, kimi edebiyât araştırmacısına göre câhiliye ve Emeviler döneminde edebiyâttan, güzel ahlak ve terbiyeyi ifade eden her türlü söz anlaşılmıştır.⁴⁹ Bu anlayış, o dönemde *edebiyâtın* henüz kavramsal bir terim niteliğine kavuşmadığını ve büyük ölçüde pratik yaşamda ifade ettiği sözlük anlamının etkisinde olduğunu göstermektedir. Bu iki görüşün sentezi gibi gözükken diğer bir görüşe göre ise, *edebiyât*, hicri birinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren biri, “*nefsi iyiliklere alıştırmak*” demek olan ahlakî, diğeri de şiir, nesir ve onlarla ilişkili nesepler, tarihi olaylar, atasözleri ve bilgileri rivayet etmeye dayalı eğitsel olmak üzere, birbirinden farklı iki anlama gelmeye başlamıştır.⁵⁰

b) Büyük ölçüde İbnu'l-Mukaffa (142/759)'ın el-Edebu's-Sagîr adlı eserini referans göstererek hicri ikinci yüzyılın ilk yarısına kadar *Arap edebiyâtının*, ahlak merkezli özünü koruduğunu ve kavramsal bir nitelik kazanmadığını savunan Nallino hâriç,⁵¹ araştırmacıların ortak kanısı haline geldiği gözlenen görüşe göre *Arap edebiyâtı*, Emeviler döneminde yavaş yavaş kavramlaşma sürecine girmiş ve Arapların şiirlerini, hutbelerini, tarihi olaylarına dair rivayetleri, nesepleri ve cahili ve İslami dönemdeki savaşlarını konu alan öğretim faaliyetleri anlamında kullanılmaya başlamıştır.⁵² Nitekim Corci Zeydan'ın da belirttiği gibi, bu süreçte Emevî devleti, Arap dili ve edebiyâtını ihyâ etmeye özen göstermiş ve halifeleri, câhiliye döneminin edebî ürünlerini korumaya başlamışlardır. Bu amaçla, söz konusu ürünleri ezberleyen, anlatan veya rivayet eden kimseleri kendilerine yakın tutmuş ve ödüllendirmişlerdir.⁵³ Nitekim halifelerin, çocuklarına bu bilgileri öğretmeleri için görevlendirdikleri kimselere *edebiyât öğretmenleri* demek olan “*el-mueddibûn*” denilmiştir.⁵⁴ Bu konudaki somut örneklerden biri, ‘Abdumelik b. Mervân'ın, oğlunun hocasına hitaben söylediği:

أَدَّبَهُمْ بِرِوَايَةِ شِعْرِ الْأَعَشَى⁵⁵ “*el-A‘şâ'nun şiirini rivayet ederek onları yetiştir*” sözüdür.

⁴⁹ Bû Mulhim, a.g.e., s. 2

⁵⁰ Altuncu, a.g.e., c. I, s. 46

⁵¹ Nallino, a.g.e., s. 17-21

⁵² el-Hayyât, Celal-et-Tu'ma, Salih cevad-Şerif, Ezher, a.g. e., 4;

⁵³ Zeydân, a.g.e., c. II, s. 95

⁵⁴ Vehbe-el-Muhendis, a.g.e., s. 16

⁵⁵ Serhân-Cumu'a, a.g.e., 8

c) Emevîlerin son zamanları ile Abbasîlerin başlangıç döneminde **Arap edebiyâtı**, kavramlaşma sürecinin önemli bir aşamasına girmiş ve ifade ettiği alan tedricen genişleyerek kapsamına, şiir, nesir, edebî tenkid, tarihî olaylar, tıp, mühendislik, kimya, matematik, astronomi, nesepler bilgisi, dil ve eğitim gibi, insan akli ve zekasının ürünü olan ve din ilimleri dışında kalan tüm ilimler girmiştir. Nitekim hicrî üçüncü yüzyılın el-Câhız (255/869), İbnu Kuteybe (276/889), el-Mubberred (286/898) ve Sa'leb (291/904) gibi önde gelen *Arap edebiyâtı* alimleri, Arap ilimlerini ve edebiyâtını aynı kapsamda ele almışlardır. Bu nedenle adı geçen ilimleri bilenlere “*udebâ (edebiyâtçılar)*”, din alimlerine ise “*ulemâ (alimler)*” denilmekle bu dönemin *edebiyât* anlayışı da özetlenmiş olmaktadır.⁵⁶

d) Hicrî dördüncü yüzyılın başından beşinci yüzyılın sonlarına kadar geçen yaklaşık iki asırlık dönemde *Arap edebiyâtı*, özelde şiir, nesir ve onlarla ilişkili rivayetler, nesepler ve edebî tenkidler, genelde ise beşerî ilimler, bilimsel eserler ve kültürel sanatların değişik türlerini ifade etmiştir.⁵⁷ Böylece bu süreçte *Arap edebiyâtının*, tek tanımlı ve tek içerikli bir durumdan çıkıp kimilerince sayıları dörde kadar çıkartılabilen birden fazla tanım ve içerikle aynı anda tanımlanabilecek kadar karmaşık bir hal aldığı anlaşılmaktadır. Yetişen edebiyâtçılar ve ortaya konulan eserlerin sayısı ve kapasitesi bakımından son derece verimli olduğu anlaşılan bu dönemin *edebiyât* anlayışına ışık tutan ve *Arap edebiyâtı* tarihine önemli katkılarda bulunan belli başlı bazı şahsiyetleri ve eserleri kapsamında İbnu 'Abdi Rabbih (328/940)'in **el-'İkdu'l-Ferîd**'i, Ebu'l-Ferec el-İsbehânî (356/967)'nin **el-Egânî**'si, Ebû Hilâl el-'Askerî (395/1005)'nin **Kitâbu's-Sinâ'ateyn**'i, eş-Şerif er-Radî (406/1016)'nin **Nehcu'l-Belâga**'sı, es-Sa'âlibî (429/1038)'nin **Latâifu'l-ma'ârif**'i, İbnu'n-Nedîm (438/1047)'in el-**Fihrist**'i ve İbnu Reşîk el-Kayrevânî (463/1071)'nin **el-'Umde**'sine örnek olarak yer verilebilir.⁵⁸

e) 6/12. yüzyıldan itibaren ise **Arap edebiyâtı**, kavramsal olarak biraz daha farklılaşmış ve şiir, nesir, bunlarla irtibatlı olan nahiv, lügat, aruz, iştikâk, edebî tenkid, maânî, beyân, bedî', hat ve inşâ gibi dil ilimlerini ifâde etmeye başlamıştır.⁵⁹ Bu anlayışın dikkat çeken en belirgin özelliği, *edebiyâtın* ifade ettiği alan bakımından biraz daha spesifik hale gelmesi ve dil merkezli bir çerçeveye oturmasıdır. Bu yönüyle günümüzdeki *edebiyât* anlayışına uygun bir zemin hazırladığını, hatta Corci Zeydan (1861-1914) ve Taha Huseyn

⁵⁶ Ya'kûb, 'Asî, a.g.e., c. I, s. 59; Bû Mulhim, a.g.e., s. 2; en-Nedvî, a.g.e., s. 64

⁵⁷ Altuncî, a.g.e., c. I, s. 47

⁵⁸ Zeydân, a.g.e., c. II, 283-291, 318

⁵⁹ Mustafa, ez-Zeyyât, Abdulkadir, en-Neccâr, a. g. e., c. I, s. 9

(1889-1973) gibi kimi çağdaş edebiyâtçılara göre,⁶⁰ günümüzde de o günkü anlayışın aynen devam ettiğini belirtmek gerekir. Bu dönemin edebiyât anlayışını yansıtan eserlerin başında Ebu'l-Berekât 'Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî (577/1181)'nin lügat ve nahiv alimlerini ele aldığı **Nüzhetu'l-elibbâ' fî Tabakâti'l-Udebâ'sı**, Sekkâkî (626/1228)'nin, **Miftâhu'l-'Ulûm'u**, Yâkût el-Hamevî (626/1228)'nin **Mu'cebu'l-Udebâ'sı** gibi eserler gelmektedir.

Adı geçen eserinde Sekkâkî, *edebiyâtın* amacının Arap dilinde hata yapmaktan sakınmak, kapsamının ise lügat, sarf, iştikâk, nahiv, maânî, beyân, nazım, nesir, aruz ve kâfiye ilimlerinden ibaret olduğunu söylemektedir.⁶¹ İbnu Hallikân (681/1282) da, Yahyâ b. 'Alî et-Tebrizî (497/1108)'nin edebiyâtçılığında söz ederken onun mükemmel bir nahiv ve lügat alimi olduğunu, aynı zamanda *edebiyâta* dair pek çok faydalı eser kaleme aldığını ifade ederken de örnek olarak **Arap edebiyâtının Mu'allakât-i Seb'a'**, Mufaddal ad-Dabbî (168/784)'nin **el-Mufaddaliyyât'ı**, Ebû Temmâm'ın **el-Hamâse'si**, Mutenebbî (354/965)'nin divanı ve Ma'arrî (449/1057)'nin **Sıktu'z-Zend'i** gibi şiir klasiklerine yazdığı şerhler ile nahiv ilmine dair olarak kaleme aldığı mukaddimelerini övgüyle zikretmek suretiyle döneminin **dil ilimleri merkezli** edebiyât anlayışını yansıtmış bulunmaktadır.⁶²

Aynı anlayışın bir tezahürü olmak üzere, bu döneme tekabül eden süreçte **Arap edebiyâtının** kapsamı da tartışma konusu olmuş ve hangi dilsel disiplinlerin bu kapsamda yer aldığı hususunda farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda علوم الأدب "*Edebiyât ilimleri*" adı verilen söz konusu dilsel disiplinlerin sayısı, Nallino'nun da vurguladığı gibi, dört, sekiz, on, on iki ve on dört gibi farklı rakamlarla ifade edilmiştir.⁶³ Ancak daha güçlü oldukları için burada sırayla sekizli, onlu ve on ikili taksimata yer verilecektir:

1) İbnu'l-Enbârî'ye ait olduğu anlaşılan sekizli taksimata göre edebiyât ilimlerini oluşturan disiplinler nahiv, lügat, sarf, aruz, kâfiyeler, şiir sanatı, rivayetler ve neseplerden ibarettir.⁶⁴

2) Tehânevî (1158/1745)'nin, Mısır'ın tarih, hadîs ve edebiyât alimlerinden Şemsuddîn Muhammed es-Sehâvî (903/1497)'ye atfen

⁶⁰ Zeydân, Corci, a.g.e., c. I, s. 13; Huseyn, Taha, **Fi'l-edebi'l-câhilî**, Kahire, 1975, s. 28

⁶¹ Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Muhammed, **Miftâhu'l-'ulûm**, Mısır, 1321, s. 1, 2

⁶² İbnu Hallikân, Ebu'l-'Abbâs Şemsuddîn Ahmed, **Vefeyâtu'a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân**, (I-VIII), Beyrut, tarihsiz, c. VI, trc. no: 800, s. 191

⁶³ Nallino, a.g.e., s. 36

⁶⁴ Dihkhoda, a.g.e., c. I, s. 1547; en-Nedvî, a.g.e., s. 64

yer verdiği onlu taksimat lûgat, sarf, maânî, beyân, bedî‘, aruz, kâfiyeler, nahiv, yazma kuralları ve okuma kuralları şeklindedir.⁶⁵

3) Önce Zemahşerî (538/1144) tarafından ortaya konulan, ardından da Seyyid Şerîf’in **Şerhu’l-Miftâh**’ta yer verdiği on ikili taksimata göre ise *edebiyât ilimleri* şu disiplinlerden ibarettir: Lûgat, sarf, iştikâk, nahiv, maânî, beyân, aruz, kâfiye, hat, şiir, nesir ve edebî konuşmalar.⁶⁶

Bu arada *edebiyâtın* çağdaş tanımlarına geçmeden önce Şemsuddîn es-Sahâvî’nin bu kavramın tanımı, konusu ve yararı ile ilgili olarak ortaya koyduğu ve oldukça efrâdını câmi’ ve agyârını mâni’ nitelikte gözüken görüşlerine yer vermek, o dönemde *edebiyât* anlayışının geldiği noktayı çok yönlü ve çok özlü bir biçimde dile getirmesi bakımından yararlı olacaktır:

“Edebiyât, sözcükler ve yazı yoluyla duygu ve düşünceleri anlatıp anlama yöntemlerinin kendisiyle bilindiği bir ilimdir.

Konusu, anlamları ifade etmeleri yönüyle lafız ve yazıdır.

Yararı ise, insanın içindeki amaçları ortaya çıkarmak ve yüz yüze ya da dolaylı olarak başka bir insana ulaştırmaktır. Aynı zamanda o, dil ve parmak uçlarının süsü olup insanı diğer canlılardan ayıran unsurdur.”⁶⁷

2. Çağdaş Tanımları

Daha önce de işaret edildiği üzere, toplumun en güçlü yansıtıcısı olması hasebiyle, bir hayli karmaşık bir kavram olduğu anlaşılan *edebiyâtın* karmaşıklığıyla orantılı bir biçimde, çağdaş dönemde de pek çok tanımının yapıldığı, tanımların her birinde bir veya birkaç yönüne ağırlık verildiği görülmektedir. Şöyle ki, çağdaş **Arap edebiyâtı** araştırmacıları ve eleştirmenlerinden kimisine göre bir dilin *edebiyâtı*, “o dile ilişkin ilimlerin tamamı”,⁶⁸ kimisine göre *edebiyât*, gerçek mahiyeti itibariyle “sahiplerinin yaşamını ve etkilendikleri genel olaylar ile özel koşulları yansıtan parlak ve pürüzsüz bir ayna”,⁶⁹ kimisine göre ise “diğer sanatların büyük bir bölümünü de içine alıp zaman ve mekanın yok edici etkilerine karşı en

⁶⁵ et-Tehânevî, Muhammed b. ‘Alî, **Keşşâfu ıstılâhâti’l-funûn**, (I-IV), Beyrut, 1418/1998, c. I, s. 20; Dihkhoda, a.g.e., c. I, s. 1546; el-Muncid fi’l-a’lâm, s. 298

⁶⁶ Dihkhoda, a.g.e., c. I, s. 1547; Vecdî, a.g.e., c. I, s. 107

⁶⁷ et-Tehânevî, a.g.e., c. I, s. 20

⁶⁸ Zeydân, a.g.e., c. I, s. 13

⁶⁹ Dayf, Şevkî, **el-Edebu’l-‘Arabiyyu’l-mu‘âsiru fi Misr**, Kahire, tarihsiz, s. 11

*fazla direnebilmesi gerekçesiyle, sanatların en mükemmeli ve en yücesi”dir.*⁷⁰

Ancak bize göre, pek çok araştırmacının yeltendiği gibi, *edebiyât* bu tür betimleyici veya niteleyici ifadelerle izah etmek yeterli olmayıp esas itibarıyla onu, ana yapısını oluşturan söz ve içerik dokusu itibarıyla tanımlamak gerekir. İşte bu nedenle söz konusu doku ekseninde kesişen çağdaş tanımların bir kaçına yer vermek suretiyle günümüzde bile genelde *edebiyâtın* özelde de **Arap edebiyâtının** özünde barındırdığı kavramsal giriftliğe ışık tutmak bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda bir mukayese imkanı da vermesi bakımından, önce Arap edebiyâtı literatüründe yer alan, ardından da Türk ve Batı edebiyâtı menşeli bazı tanımlara ve değerlendirmelere yer vermek çalışmanın amacına hizmet edecektir:

a) *“Edebiyât, düşünce ve duyguyu tasvir eden sanatsal ve estetik sözdür.”* Ali Bû Mulhim, yer verdiği bu tanımın, edebiyât için yapılan en cami’ ve mani’ tanım olduğunu ileri sürmektedir.⁷¹ Edebiyâta ilişkin çağdaş anlayışın yansıtılmaya çalışıldığı bu tanımın açılımı yapılacak olursa, içerdiği **söz** unsuruyla sestten oluşan müziği, materyali taş olan mimariyi, renk ve çizgilerden dokunan resmi ve hareketlerin oluşturduğu dansı; **sanatsal ve estetik duygu tasviriyile** de, monoton üslupla yazılan ve hayal gücüne dayalı duygusal tasvirten yoksun olup realite olgusundan kopamayan her türlü ilmi literatürü dışarıda tuttuğu görülür. Tanım sahibinin, cami’lik ve mani’likten kast ettiği de bu olsa gerektir. Zira edebiyât, doğası bakımından büyük ölçüde edebiyâtçının sübjektivitesi, duyguları ve problemlerine sıkı bir biçimde bağlı iken, ilmi anlatım; analiz, sentez, teoriler ve laboratuardaki uygulamalardan oluşan donuk bir üslûba sahiptir.

b) *“Edebiyât, söyleyen veya üretenin hissettiği psikolojik deneyim ve reaksiyonları dinleyici veya okuyucuya aktaran sözdür.”*⁷² Bu tanımla söylenmek istenen, *edebiyâtın*, hem duygudan etkilenen hem de onu etkileyen nesir ve şiir türü yazı yazma sanatının kurallarını içeren, aynı zamanda edebiyâtçının, toplumun beklentilerini karşılamada bir yansıtıcı olarak kullandığı bir beceri olduğudur. Bu tanımın eksene aldığı unsurlar ise, söz ve söyleyenden dinleyene veya üreticiden kullanıcıya yaptığı duygu transferidir.

c) *“Modern anlamda edebiyât, yazma sanatının temel kurallarını içeren ve hem nesir hem de şiir türünden yazılı eserlerle ilgilenen bir*

⁷⁰ ‘Abdunnûr, a.g.e., 317

⁷¹ Bû Mulhim, a.g.e., s. 1

⁷² Altunci, a.g.e., c. I, s. 47

*ilimdir.*⁷³ Bu tanımdan hareketle, *edebiyât* ile ilgili kavramsal bir ikilem kolayca gözlemlenebilir. Zira bu tanımda nesir ve şiir türü anlatım sanatından söz edilmekle birlikte, esas itibariyle vurgu yapılan husus, *edebiyâtın* bir ilim olduğudur. Oysa yukarıda da ifade edildiği üzere, *edebiyât* sübjektiviteyi, ilim ise objektiviteyi esas alan farklı, hatta zıt denebilecek alanlardır. Problemin farkına vardığı anlaşılan Corci Zeydân, bu paradoksal durumu çözmek üzere, *edebiyât* ile *edebiyât ilmini* birbirinden ayırarak *edebiyâtı* tanımlamada ihtilafa düşüldüğünü, *edebiyât ilminin* ise, *Arap dili ilimlerini* kapsadığını belirtmiştir.⁷⁴

d) Kimi Arap edebiyâtı araştırmacıları ise, aşağıda yer verilecek olan Batı menşeli tanımlardan etkilenerek, “*edebiyâtın her dilde meydana getirilmiş olan ilmi araştırmalar ile edebî sanatlara ilişkin eserlerin tümü olduğunu*” söylemişlerdir.⁷⁵ Burada *edebiyât*tan kast edilen, herhangi bir dilde meydana getirilen eserlerin toplamından ibaret bulunan literatürdür.

Türk edebiyâtı kapsamında edebiyât, “*olay, düşünce, duygu ve imajların dil aracılığıyla biçimlendirilmesi sanatı*” şeklinde tanımlanmıştır.⁷⁶ Bu tanımın, **Arap edebiyâtı** kapsamında yapılan bazı tanımlarla taşıdığı paralellik gözden kaçmamaktadır.

Batı’da da **Literatur** sözcüğüyle ifade edilen *edebiyâtın* kapsamı esas alınarak değişik şekillerde tanımları yapılmıştır ki, örnek olarak bu tanımlardan birine yer vermek yararlı olacaktır:

“*Edebiyât, üslup üstünlüğü ve fikir kalıcılığı özelliklerine sahip olup bir dile ya da bir halka özgü nesir ve şiir türü eserlerin toplamıdır.*”⁷⁷ Batı menşeli bu tanım, bir dildeki literatürün tamamını ifade etmesi bakımından farklılık arz ettiği önceki tanımlarla karşılaştırıldığında bunlarla *nesir, şiir, düşünce, üslup* ve *dil* gibi ortak unsurlar içerdiği söylenebilir. Ancak Fahûrî’nin de dediği gibi, modern dönemde hangi kültürel aidiyetten gelmiş olursa olsun, *edebiyât* kavramı daraltılarak kapsamı bakımından, *ister nesir ister şiir olsun, düzeyli ve doğal yeteneklerin ilham ettiği sanatsal estetiğe sahip, anlatım üslubuyla da yazarın ruh ve yüreğinin taşıyıcısı olmak*

⁷³ ‘Abdunnûr, a.g.e., 316

⁷⁴ Zeydân, a.g.e., c. II, s. 95

⁷⁵ Zeyyât, Ahmed Hasen, **Târîhu’l-edebi’l-‘Arabî**, Beyrut, 1422/2001, s. 7; Ya’kûb, ‘Asî, a.g.e., c. I, s. 59

⁷⁶ Hasan Eren, Nevzat Gözaydın, İsmail Parlatur, Talat Tekin, Hazma Zülfiyar, **Türkçe sözlük**, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 1988, s. 431

⁷⁷ Vehbe-el-Muhendis, a.g.e., s. 16

üzere, bir düşünce, duygu, hayal ve melodi dünyası meydana getiren yazı türüyle sınırlı kılınmıştır.⁷⁸

Sonuç

Netice itibariyle, buraya kadar yer verilen izah, tanım ve değerlendirmeler bir bütün olarak dikkate alındığında, genelde *edebiyâtın*, özelde de **Arap edebiyâtının**, hem sözlük hem de kavram ve içerik bakımından başından itibaren bazen daralarak bazen de genişleyerek sürekli bir evrimleşme geçirdiği anlaşılmaktadır. Bu çerçevede edebiyâtın Arapça karşılığı olan **edeb** kelimesinin şu üç süreçten geçtiği görülmektedir:

1. Bu kelime, cahiliye ve İslâm'ın başlangıç döneminde ahlak ve karakter ağırlıklı dar bir anlam ifade etmiştir.

2. Emevîler döneminde kelime, içerik bakımından biraz daha genişleyerek ahlakın yanı sıra, eğitim ve öğretim anlamlarını da ifade eder hale gelmiştir. O dönemde halifelerin çocuklarına hocalık yapanlara **mueddib** denilmesi de bunu göstermektedir.

3. Üçüncü aşamada ise **edeb** kelimesi, artık ağırlıklı olarak kavramsal bir içerik kazanmış ve içinde gerçek *edebiyâtın* rivayet, nesep, şiir ve dil konuları gibi pek çok hususun yer aldığı alanı ifade etmeye başlamıştır. Başlangıcını hicrî 1. yüz yıl şeklinde kabul edenler olmakla birlikte, bu yönüyle *edebiyat* kavramsal olarak hicrî 2. yüz yılın ürünü olarak gözükmektedir.

Ancak buna rağmen kavramlaştıktan sonra da **edebiyâtın**, hep tartışmaların odağında kalabildiğini ve günümüzde bile hala üzerinde görüş birliğine varılan ortak bir tanıma kavuştu-rulamadığını, terminolojik türevleşmesi ve ilişkileri bakımından ise الأدیب (edebiyâtçı), تاريخ الأدب (edebiyât tarihi), النقد الأدبي (edebiyât eleştirisi), الفنون الأدبية (edebî sanatlar), الأسلوب الأدبي (edebî üslup), الأعصر الأدبية (edebî dönemler), المدارس الأدبية (edebî ekoller), الأدب المقارن (karşılaştırmalı edebiyât) vb. gibi her biri müstakil birer çalışmanın konusu olabilecek genişlikte olan bir çok terime kaynaklık ettiğini söylemek gerekir.

BİBLİYOGRAFYA

'Abdunnûr, Cebbûr, *el- Mu'cemu'l -edebî*, Beyrut, 1984

Altuncu, Muhammed, *el- Mu'cemu'l-mufassal fi'l-edeb*, (I-II), Beyrut, 1419/1999

⁷⁸ Fâhûrî, Hannâ, *el-Mûceza fi'l-edebî'l-'Arabiyyi ve târihihi*, I-IV, Beyrut, 1411/1991, c. I, s. 13

- Bû Mulhim, Ali, *Fi'l-edebi ve funûnihi*, Beyrut, 1970
- Cevherî, İsmail b. Hammâd, *Tâcu'l-luga ve sihâhu'l-'arabiyye*, tahkik. 'Abdulgafûr 'Attâr, (I-V), Beyrut, 1399/1979
- Cumahî, Muhammed b. Sellâm, *Tabakâtu's-şuara*, Beyrut, tarihsiz
- Curcânî, 'Alî b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, Leipzig, 1845
- Çeşitli, İsmail, *Batı Edebiyatında Edebi Akımlar*, dördüncü baskı, Ankara, 2001
- Dayf, Şevkî, *el-Edebu'l-'Arabiyyu'l-mu'âsiru fî Misr*, Kahire, tarihsiz
- Dihkhoda, Ali Ekber, *Lugatname-i Dihkhoda*, (I-L), Tahran, 1328
- Ebu'l-Haşeb, İbrahim Ali, *Târîhu'l-edebi'l-'arabî, fî'l-'asri'l-hâdir*, Kahire, 1992
- Ercilasun, Ahmet B., *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk Dili Tarihi*, birinci baskı, Ankara, 2004
- Eren, Hasan-Gözaydın, Nevzat-Parlatır, İsmail-Tekin, Talat-Zülfikar, Hazma, *Türkçe sözlük*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara, 1988
- Es'ad, Yûsuf Mihâil, *Edebiyyât eş-Şahsiyyetu'l-mubdi'a*, Kahire, tarihsiz.
- Fâhûrî, Hannâ, *el-Mûcez fî'l-edebi'l-'Arabiyyi ve târihihi*, I-IV, Beyrut, 1411/1991
- Fârâbî, Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm, *Divânu'l-edeb*, Beyrut, 2003
- Feyûmî, Ahmed b. Muhammed b. 'Ali el-Mukrî, *el-Misbâhu'l-munîr*, (I-II), Kahire, 1325
- Hâşimî, es-Seyyid Ahmed, *Cevâhiru'l-edeb fî edebiyyât ve inşâi'l-'Arab*
- Hayyât, Celal-et-Tu'ma, Salih cevad-Şerif, Ezher, *Târîhu'l-edebi'l-'arabiyyi'l-hadîs*, Bağdat, 1396/1976
- Huseyn, Taha, *Fi'l-edebi'l-câhilî*, Kahire, 1975
- İbnu Cinnî, Ebu'l-Feth 'Usman, *el-Hasâis*, (I-III), tahkik 'Abdulhamîd Hindâvî, Beyrut, 1421/2001
- İbnu Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed, *Mucmelu'l-lugah*, tahkik Zuheyr 'Abdulmuhsin Sultân, (I-IV), Beyrut, 1404/2984
- İbnu Haldun, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, Kahire, tarihsiz
- İbnu Hallikân, Ebu'l-'Abbâs Şemsuddîn Ahmed, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*, (I-VIII), Beyrut, tarihsiz
- İbnu Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim b. 'Ali el-İfrikî el Misrî, *Lisânu'l-'Arab*, (I-XV), Beyrut

- Kayrevânî, el-Hasen b. Reşik, *el-'Umde fî sina'ati's-ş-i'ri ve nakdihi*, (I-II), Beyrut, 1401/1981
- Komisyon, *el-Muncid fi'l-luga ve'l-a'lâm*, 28. baskı, Beyrut, 1986
- Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, üçüncü basım, 1981, İstanbul
- Mubârek, Muhammed, *Fikhu'l-luga ve hasâisu'l-'arabiyye*, tarihsiz, yer yok
- Mustafa, İbrahim-ez-Zeyyât, Ahmed Hasen-Abdulkadir, Hâmid-en-Neccâr, Muhammed Ali, *el-Mu'cemu'l-vesit*, (I-II), Tahran, tarihsiz
- Nallino, Carlo Alfonso, *Târîhu'l-âdâbi'l-'arabiyye*, Mısır, 1954
- Nedvî, Muhammed Vâdih Reşid, *Târîhu'l-edebi'l-'arabi el-'asru'l-câhilî*, Beyrut, 1423/2002
- Râfiî, Mustafâ Sâdık, *Târîhu âdâbi'l-'Arab*, (I-III), Beyrut, 1421/2000
- Sâlih, Subhî, *Dirâsât fî fikhi'l-luga*, on ikinci baskı, Beyrut, 1989
- Sekkâki, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Muhammed, *Miftâhu'l-'ulûm*, Mısır, 1321
- Serhân, Muhammed Ebu'n-necâ-Cumu'a, Muhammed el-Cuneydî, *el-Edebu'l-'Arabî ve târîhuh fi'l-'asri'l-câhilî*, Riyad, 1376/1957
- Suyûtî, Celâluddîn 'Abdurrahmân, *ed-Dureru'l-muntessire fî'l-ahâdisi'l-muştehire*, Kahire, 1335/1934
- Tehânevî, Muhammed b. 'Alî, *Keşşâfu ıstılâhâti'l-funûn*, (I-IV), Beyrut, 1418/1998
- Türk Ansiklopedisi*, (I-XXXIII), Ankara, 1966
- Vecdî, Muhammed Ferîd, *Dâiretu ma'ârifî'l-karni'l-işrîn*, (I-X), üçüncü baskı, Beyrut, 1971
- Vehbe, Mecdî-el-Muhendis Kâmil, *Mu'cemu'l-mustalahâti'l-'arabiyye fi'l-luga ve'l-edeb*, Mektebetu Lubnân, Beyrut, 1984
- Ya'kûb, Emîl Bedî-'Asî, Mişal, *el-Mu'cemu'l-mufassal fi'l-luga ve'l-edeb*, (I-II), birinci baskı, Beyrut, 1987
- Yakût, *Mu'cemu'l-udebâ*, (I-XX), üçüncü baskı, Beyrut, 1400/1980
- Zebîdî, Muhammed Murtadâ, *Tâcu'l-'arûs*, (I-X), Beyrut, 1306/1888
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsim Mahmud b. Umar, *Esâsu'l-belâga*, I. Baskı, Beyrut, 1412/1992
- Zeydân, Corci, *Târîhu âdâbi'l-luga'l-'arabiyye*, I-IV, Dâru'l-hilâl, Kahire, tarihsiz
- Zeyyât, Ahmed Hasen, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, Beyrut, 1422/2001